

ÎNTEMEIEREA EPISCOPIEI TRANSILVANIEI: O PERSPECTIVĂ ISTORIOGRAFICĂ¹

Importanța subiectului este dată în primul rând de rolul central pe care l-a avut biserica latină în viața socială, politică, economică și culturală a regatului maghiar medieval. Începuturile episcopiei din Transilvania sunt învăluite într-un mister cauzat de pauperitatea surselor istorice. Scopul studiului de față este compararea și verificarea diverselor teorii apărute în istoriografie pe marginea acestui subiect.

Adinel Dincă, autor al unei monografii recente referitoare la instituția episcopală din Transilvania, teoretizează, bazându-se pe rezultatele istoriografiei germane, momentele și semnele esențiale ale înființării unei dieceze. Întemeierea unei episcopii reprezintă un proces în cadrul căruia inițiativa regală trebuie să obțină binecuvântarea papalității. Pentru a funcționa în mod corespunzător, o episcopie are nevoie de *fundus* (circumscripție în care își exercita jurisdicția), *edificium* (catedrală episcopală) și *dos* (venit care să-i asigure întreținerea). Același autor enumeră criteriile pe baza cărora procesul de fondare poate fi considerat încheiat: apariția primului episcop și continuitatea în scaunul episcopal; existența unei reședințe episcopale stabile; dotarea diecezei cu venituri care să-i permită o funcționare optimă; raportarea episcopiei la structura ecleziastică existentă și apariția unei identități diecezane; mențiuni referitoare la clerul inferior².

¹ Această lucrare reprezintă un capitol din teza mea de licență, redactată cu coordonarea domnului profesor Ovidiu Ghitta, căruia țin să îi mulțumesc pe această cale pentru sprijinul acordat. Datorez o deosebită recunoștință regretatului prof. univ. dr. László Koszta, care mi-a trezit interesul pentru acest subiect. Le mulțumesc, de asemenea, domnilor Adinel Dincă, lect. univ. dr., și Géza Hegyi, cercetător științific, pentru timpul pe care mi l-au acordat în vederea clarificării unor aspecte legate de epocă și temă. Nu în ultimul rând, mulțumesc colectivului de redacție al BCȘS și mai ales doamnei lect. univ. dr. Ileana Burnichioiu pentru răbdarea cu care a așteptat redactarea acestui articol și pentru sugestiile oferite.

² Adinel Dincă, *Instituția episcopală latină în Transilvania medievală: secolele XI/XII–XIV*, teză de doctorat, ms., Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, 2003, p. 32-34.

Deși puținele izvoare contemporane par să sugereze întemeierea episcopiei Transilvaniei de către Ștefan cel Sfânt (1001-1038), îndeplinirea certă a criteriilor stabilite de Adinel Dincă se lasă așteptată până spre sfârșitul secolului al XI-lea – începutul celui următor. Astfel, o primă chestiune controversată în istoriografie se referă la momentul și inițiatorul fondării diecezei. Apariția relativ târzie a centrului diecezan de la Alba Iulia a permis localizarea istoriografică a primei reședințe episcopale în zona nordică a Transilvaniei, acolo unde se află și primele posesiuni episcopale menționate documentar. Așadar, o a doua chestiune discutată aici va fi localizarea reședinței inițiale și a primelor posesiuni ale episcopiei Transilvaniei.

O parte semnificativă a istoriografiei române și maghiare a considerat că episcopia Transilvaniei ar fi făcut parte inițial dintr-o structură ecleziastică de rit oriental, care ar fi coexistat în Ungaria secolului al XI-lea cu cea de rit occidental. Această ipoteză pare a fi întărită de denumirea episcopiei, neobișnuită în mediul ecleziastic de rit latin. Prin urmare, a treia chestiune analizată de acest studiu este originea denumirii episcopiei și o eventuală legătură a acesteia cu o ierarhie de rit grec.

1. Momentul întemeierii episcopiei

Izvoarele cronistice și hagiografice ale secolului al XI-lea nu se referă în mod direct la întemeierea episcopiei Transilvaniei, însă unele dintre acestea sugerează întemeierea ei de către Ștefan cel Sfânt: Thietmar din Merseburg amintește faptul că Ștefan cel Sfânt ar fi întemeiat catedre episcopale³, din *Legenda Maior* a primului rege maghiar și din legenda scrisă de episcopul Hartvik aflăm că acesta și-ar fi împărțit teritoriul în zece episcopii⁴, iar *Legenda Sfântului Gerard* vorbește despre douăsprezece eparhii⁵. Cea din urmă sursă nu ne-a parvenit decât într-o formă interpolată, definitivată abia în secolul al XIV-lea, iar datorită sinodului de la Strigoni, de la începutul secolului al XII-lea știm că în acel moment în Ungaria existau doar unsprezece episcopii, dintre care cea de Zagreb era întemeiată cu siguranță de Sfântul

³ Robert Holtzmann, ed., *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*, Nova Series, IX, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1935, p. 198.

⁴ Emericus Szentpétery, ed., *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum (SRH)*, vol. II, Budapesta, s.n., 1938, p. 383.

⁵ *SRH*, vol. II, p. 492.

Ladislau⁶. Astfel, putem presupune că Ștefan cel Sfânt a fondat cel mult zece episcopate⁷, așa cum afirmă cele două legende ale primului rege maghiar. Acest număr include mai mult ca sigur și episcopia Transilvaniei⁸. Astfel, o parte semnificativă a istoriografiei susține întemeierea acestora la 1003, imediat după campania victorioasă a sfântului rege împotriva lui Gyula⁹, sau la 1009, an în care legatul papal Azo a vizitat Ungaria și a stabilit hotarele episcopiei de Pécs în cadrul unui sinod¹⁰.

Deși actuala arhiepiscopie de Alba Iulia, urmașa de drept a episcopiei medievale a Transilvaniei, și-a asumat cea de-a doua dată, istoriografia

⁶ Závodszy Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (függelék: A törvények szövege)*, Budapest, Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1904, p. 197.

⁷ Veszprém, Esztergom, Győr, Transilvania, Kalocsa, Pécs, Eger, Cenad, Oradea, Vác.

⁸ Datele de întemeiere ale celorlalte episcopii de pe teritoriul Ungariei medievale care ar mai intra în discuție ori sunt mult mai târzii, ori acestea nu făceau parte din structura ecleziastică maghiară în prima jumătate a secolului XI: Nitra (începutul secolului al XII-lea, ca episcopie privată a arhiepiscopului de Esztergom), Zagreb (sfârșitul secolului al XI-lea), Bosnia (menționată prima dată la sfârșitul veacului al XI-lea, făcea parte inițial din provincia ecleziastică a Raguzei, fiind subordonată mitropoliei de Kalocsa abia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea), Srem (prima jumătate a secolului al XIII-lea). Vezi László Koszta, *Die gründung des Bistums von Nitra*, în Martin Homza et alii, ed., *Slovakia and Croatia: Historical Parallels and Connections (until 1780)*, Bratislava-Zagreb, Comenius University in Bratislava-University of Zagreb, 2013, p. 401-407; Bálint Ternovác, *A szerémi püspökök életrajza, valamint a kőí, illetve a szenternyei székeskáptalan archontológiája a 14. század közepéig*, în *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, XXIII, 1-2, 2011, p. 34; Ternovác Bálint, *A boszniai latin püspökség története 1344-ig*, în Laura Fábrián et alii, ed., *Micae mediaevales*, V, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2016, p. 218-223.

⁹ József Marton, Tamás Jakabffy, *Az erdélyi katolicizmus századai*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, Gloria, 2007, p. 11; Ferenc Lestyán, *A gyulafehérvári római katolikus megyéspüspökség*, în Zoltán Barabás et alii, ed., *Erdélyi egyházaink évszázadai*, București, Kriterion, 1992, p. 6-7; Károly Vekov, *A keresztény egyházszerzés kezdetei Erdélyben*, în Benkő Lóránd et alii, ed., *Erdély a keresztény magyar királyságban*, Cluj-Napoca, EME, 2001 p. 102-103.

¹⁰ György Györffy, *István király és műve*, Budapest, Gondolat, 1977, p. 182-183; Șerban Turcuș, *Sfântul Gerard de Cenad sau despre destinul unui venețian în jurul anului O Mie*, București, Carom, 2004, p. 28-29.

maghiară a adoptat în ultimii ani datarea întemeierii episcopiei la 1003, ca o consecință logică a campaniei purtate împotriva lui Gyula, prezentată la această dată de *Annales Hildesheimenses*¹¹. Unul dintre argumente este faptul că pentru fondarea unei provincii ecleziastice era nevoie de patru dieceze. Episcopiile de Kalocsa, Pécs și Eger par a fi fondate simultan, la 1009, cu ocazia vizitei legatului papal menționat. Patrociniile lor sunt de inspirație romană, reflectând fenomenul *imitatio Romae*: Sfântul Pavel, Sfântul Petru și Sfântul Ioan sunt patronii a trei dintre cele patru mari bazilici pontificale din „Orașul celor șapte coline”. Episcopiile de Cenad, Vác și Oradea par a fi întemeiate mai târziu decât celelalte șapte¹². Astfel, despre eparhia transilvăneană se consideră că face parte din prima generație de episcopii maghiare, alături de arhiepiscopia de Esztergom și de episcopiile Veszprém-ului și Győr-ului. Această ipoteză pare să fie susținută și de tradiția cronică: conform compoziției cronice din secolul al XIV-lea, cele patru părți ale corpului lui Koppány, rivalul la tron al lui Ștefan cel Sfânt, ar fi fost trimise la Győr, Esztergom, Veszprém și în Transilvania, toate centre sau teritorii aflate sub controlul său real sau nominal. Se știe despre cele trei orașe menționate că ele erau deja sau au devenit în scurt timp reședințele celorlalte trei episcopii ale regatului maghiar. Justețea tezei ar fi confirmată, în opinia lui László Koszta, de faptul că Alba Regală (Székesfehérvár) nu este menționată ca centru politic semnificativ, în condițiile în care orașul a dobândit această calitate abia în jurul anului 1015¹³.

O parte semnificativă a istoriografiei recente a respins teza întemeierii tuturor celor zece dieceze de către Ștefan cel Sfânt. De exemplu, László Koszta a demonstrat cu argumente convingătoare faptul că două dintre cele zece dieceze atribuite lui Ștefan cel Sfânt, cele de Oradea și Vác, au fost

¹¹ MGH. *Scriptores Rerum Germanicarum, Annales Hildesheimenses*, Contulit cum Codice Parisiensi Georgius Waitz, Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878, p. 29; Gyula Kristó, *The bishoprics of Saint Stephen*, în Violeta Barbu, ed., *In honorem Paul Cernovodeanu*, București, Kriterion, 1998, p. 55-66.

¹² Vezi László Koszta, *L'organisation de l'église chrétienne en Hongrie*, în Sándor Csernus, Klára Korompay, ed., *Les Hongrois et l'Europe: Conquete et integration*, Paris-Szeged, s.n., 1999, p. 301-303.

¹³ *Ibidem*.

întemeiate de fapt după moartea lui.¹⁴ Deși autorul menționat a fost, după cum am văzut, un susținător al ideii întemeierii diecezei transilvănene de către Ștefan cel Sfânt, demonstrațiile sale privitoare la Oradea și Vác permit formularea unor îndoieli privitoare la situația din Transilvania.

Pe baza criteriilor menționate în introducerea prezentului studiu, nu am avea certitudinea funcționării unei episcopii latine în Transilvania decât la sfârșitul secolului al XI-lea sau chiar la începutul veacului următor: prima mențiune certă a unui episcop transilvănean datează abia de la 1111 (există și una discutabilă din intervalul 1071-1081 asupra căreia voi reveni)¹⁵, prima catedrală databilă cu certitudine de la Alba Iulia pare a fi construită la sfârșitul veacului al XI-lea¹⁶, primele urme autentice despre clerul inferior transilvănean datează abia din a doua jumătate a secolului al XII-lea¹⁷, iar mențiunile referitoare la posesiunile episcopale sunt chiar mai târzii. În aceste condiții, numeroși autori au considerat că episcopia a fost întemeiată la cumpăna secolelor XI-XII, în vremea lui Ladislau cel Sfânt (1077-1095) sau Coloman Cărturarul (1096-1116).¹⁸

Totuși, mențiunea târzie a episcopului și a clerului inferior nu reprezintă un argument decisiv, în condițiile în care s-au păstrat extrem de puține documente referitoare la Transilvania secolelor XI-XII. În plus, episcopii de Eger și Győr, ale căror eparhii au existat cu siguranță în vremea lui Ștefan

¹⁴ László Koszta, *A bihari püspökség alapítása*, în *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*, ed. Gábor Klaniczay et alii, Oradea, s.n., 2014, p. 41-80; Idem, *A váci püspökség alapítása*, în *Ferenc Horváth et alii*, ed., „...egyházat építék itt!”: milleniumi történeti konferencia, 2000. február 25, Vác, s.n., 2001, p. 21-42.

¹⁵ Franco, *episcopus Bellegradiensis*, vezi István Bóna, *Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában*, în *Benkő Lóránd et alii*, ed., *Erdély a keresztény magyar királyságban*, Cluj-Napoca, EME, 2001, p. 88.

¹⁶ Géza Entz, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1958, p. 75; Daniela Marcu Istrate, *A gyulafehérvári római-katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)*, Budapesta, Teleki László Alapítvány, p. 79.

¹⁷ Zsigmond Jakó, ed., *Erdélyi Okmánytár (EOkm)*, I, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1997, nr. 25, 26.

¹⁸ Gheorghe Anghel, *Alba Iulia din secolul al IX-lea și până la mijlocul secolului al XIII-lea*, în Marian Trandafir, coord., *Alba Iulia 2000*, Alba Iulia, s.n., 1975, p. 118; Ioan Aurel Pop, *Români și maghiari în secolele IX–XIV: geneza statului medieval în Transilvania*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2003, p. 197; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, ed. a II-a, IV, Cluj-Napoca, Dacia, 1989, p. 305.

cel Sfânt, sunt menționați la fel de târziu¹⁹. Primele mențiuni ale unor episcopi provin, în general, din listele de demnitari ale unor documente regale, însă acestea nu menționau în secolul al XI-lea decât demnitarii prezenți și nu precizau eparhiile episcopilor menționați. Astfel nu este exclus ca vreun episcop al Transilvaniei să fi fost atestat mai devreme. În plus, după cum arată Károly Vekov, mai multe instituții ecleziastice din afara Transilvaniei au primit dării de sare în această provincie de-a lungul secolului XI, astfel, ar fi probabil ca și episcopia din această regiune să fi obținut beneficii similare²⁰.

Adinel Dincă oferă o alternativă la cele două paradigme de datare: având în vedere prezența pecenegilor în regiune, dispunerea și cronologia mențiunii arhidiaconatelor transilvănene, respectiv faptul că întemeierea unei episcopii putea dura uneori mai multe decenii, ar fi posibil ca o primă tentativă de fondare să fi avut loc la începutul veacului al XI-lea, iar episcopia să fi fost ulterior consolidată de regii Ladislau cel Sfânt și Coloman Cărturarul²¹. Analogii pentru o astfel de episcopie fondată *de iure*, dar inexistentă *de facto* în cea mai mare parte a secolului al XI-lea sunt oferite de diecezele de Moravia/Olomouc (Cehia) și Kołobrzeg (Polonia).

Teoria lui Adinel Dincă are meritul de a integra informațiile provenite din sursele documentare și arheologice într-o narațiune coerentă, oferind în același timp și analogii convingătoare. Astfel, ea reușește să integreze argumentele valide oferite de adepții ambelor paradigme de datare și pare cea mai apropiată de realitate. Totuși, în momentul de față nu se poate exclude o dezvoltare continuă a episcopiei transilvănene, în condițiile în care acțiunea distructivă a pecenegilor nu este mai presus de orice îndoială, iar unii dintre episcopii menționați de-a lungul secolului XI, fără precizarea diecezei, puteau fi și episcopi ai Transilvaniei.

2. Reședința inițială și primele posesiuni ale episcopiei

După cum aminteam mai sus, primele vestigii aflate într-o relație certă cu episcopia latină a Transilvaniei în centrul de la Alba Iulia datează de la sfârșitul secolului al XI-lea sau de la începutul celui următor. În apropierea primei catedrale de pe amplasamentul actual au existat o rotondă și o bazilică, însă până în prezent arheologii și istoricii de artă nu s-au pus de

¹⁹ Entz, *A gyulafehérvári*, p. 76.

²⁰ Vekov, *A kereszvény*, p. 104.

²¹ Dincă, *Instituția*, p. 41-42.

acord în privința datării și rolului lor²². Declinându-mi competența în această chestiune, mă mărginesc la a afirma că în stadiul actual al cercetărilor niciuna dintre cele două clădiri nu poate fi pusă într-o legătură certă cu un eventual centru episcopal din prima jumătate a secolului al XI-lea.

În aceste condiții, mai mulți autori au căutat o primă reședință episcopală în nordul diecezei. La începutul secolului trecut, János Karácsonyi susținea că vicariatul de la Tășnad a păstrat amintirea primului centru episcopal aflat în aceeași așezare²³. Pe de altă parte, autorul prezentelor rânduri a argumentat ideea fondării viitorului vicariat de la Tășnad de către episcopul Petru Monoszló (1270-1307) în contextul unei dispute pentru jurisdicția din Maramureș. Centrul vicariatului a coincis timp de mai multe decenii cu reședința parohului sau arhidiaconului aflat în această funcție, stabilindu-se în centrul domeniului episcopal al Tășnadului abia la jumătatea secolului al XIV-lea²⁴. Prin urmare, Tășnadul nu a avut un rol important în administrația episcopiei Transilvaniei, în perioada arpadiană.

Pe baza săpăturilor de la Dăbâca, Gyula Kristó considera că acolo s-ar fi aflat prima reședință a episcopilor transilvăneni²⁵, însă analizele mai recente

²² V. Marcu Istrate, *A gyulafehérvári*, passim; Eadem, *Biserica din secolele X–XI, de influență bizantină, de la Alba Iulia*, în *Apulum. Series Historia et Patrimonium*, 51, 2014, p. 101-103; Eadem, *Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn of the Millenium. The pillared church of Alba Iulia*, în *Dacia. Revue d'Archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, 59, 2015; Adrian Andrei Rusu, *Preliminarii la preliminariile unei noi biserici din Alba Iulia*, <http://medievistica.ro/pagini/arheologie/cercetarea/alba-preliminarii/alba-preliminarii.html> (accesat în 5.06. 2015); Daniela Marcu Istrate, *Comentarii privind „recenzia” semnată de Adrian Andrei Rusu despre volumul „A gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002)”*, *Teleki László Alapítvány, Budapest 2008*, 671 p + 32 p. color, în *Apulum*, 47, 2010, p. 562-589; Bóna, *Erdély*, passim; Miklós Takács, *Considerații privind bisericile ce conțin cruce – Gondolatok a keresztet alaprajzukban, illetve térszerkezetükben megjelenítő templomokról*, în *Marisia*, 33, 2013, p. 119-122.

²³ János Karácsonyi, *Az erdélyi püspökség története 1526-ig*, în Bertalan Bagossy et alii, *Az erdélyi katolicizmus századai*, Târnăveni, s.n., 1925, p. 16.

²⁴ Mihai Kovács, *Ut Dei ecclesia in suo statu tuta permaneat et in suis bonis sit tranquilla. Episcopul Petru Monoszló, organizatorul domeniului și al administrației episcopale*, în *Buletinul Cercurilor Științifice Studentești*, 21, 2015, p. 16.

²⁵ Gyula Kristó, *Ardealul timpuriu*, trad. Imre Pászka, Szeged, 2004, p. 124; Idem, *The Bishoprics*, p. 58.

ale descoperirilor arheologice menționate arată că importanța acestui centru a crescut abia în a doua jumătate a secolului al XI-lea, primul element de datare certă fiind o monedă de la jumătatea aceluiași secol²⁶.

Mai recent, Tudor Sălăgean a avansat ipoteza conform căreia Gilăul, centrul celui mai important domeniu episcopal din Evul Mediu, ar fi fost prima reședință episcopală, susținându-și afirmația printr-un citat dintr-o scrisoare a lui Anton Verančič²⁷. Gilăul, una dintre cele mai vechi posesiuni ale episcopiei, a ajuns doar la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui următor să fie centrul administrativ al domeniului omonim. Dar, sursa citată de Tudor Sălăgean –Anton Verančič, secolul al XVI-lea– este în opoziție cu ipoteza formulată, deoarece atrage atenția tocmai asupra importanței și caracterului primordial al reședinței de la Alba Iulia²⁸.

Adinel Dincă apreciază ca posibilă existența unei reședințe episcopale la Cluj, unul dintre centrele marelui domeniu episcopal din comitatul omonim, a cărui biserică parohială poartă patrocinul Sfântul Mihail, același cu al catedralei din Alba Iulia²⁹. Însă trebuie menționat faptul că dezvoltarea marelui domeniu compact din acest comitat este o evoluție specifică secolului al XIII-lea. Până atunci, atât marii seniori ecleziastici, cât și cei laici dețineau proprietăți împrăștiate pe suprafețe mari, care le permiteau obținerea tuturor produselor necesare traiului de pe propriile moșii. După 1240, nevoia de a concentra, a apăra și a supraveghea în mod optim mâna de lucru, creșterea piețelor, modernizarea economiei, trecerea de la exploatarea mâinii de lucru servile la sistemul iobăgiei, obținerea unor imunități judiciare și administrative au determinat concentrarea proprietăților în domenii compacte³⁰. În aceste condiții s-a constituit și domeniul episcopal din comitatul Cluj, prin eforturile episcopului Petru Monoszló³¹. Clujul a

²⁶ Kristó, *Ardealul*, p. 124-125; Tudor Sălăgean, *Notes on the Early Church Organization in Northern Transylvania (10th-11th century)*, în *Revue Roumaine d'histoire*, 48, 1-2, 2009, p. 22.

²⁷ Sălăgean, *Notes*, p. 20-21.

²⁸ Ioan Aurel Pop, *Nașunea română medievală. Solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, Editura Enciclopedică, 1998, p. 125.

²⁹ Dincă, *Instituția*, p. 42.

³⁰ Jenő Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, Budapesta, s.n., 2002, p. 155-161.

³¹ Zsigmond Jakó, *Az Erdélyi püspökség középkori birtokairól*, în Benkő et alii, *Erdély*, p. 105-115; Kovács, *Ut Dei Ecclesia*, p. 2-4.

beneficiat de eforturile sale de colonizare³² și se pare că tot el a fost inițiatorul construcției primei biserici a Sfântului Mihail din cadrul așezării³³. În concluzie, patrociniul de la Cluj l-a urmat pe cel de la Alba Iulia și nu invers.

În legătură cu domeniul episcopal, mai trebuie reținut și faptul că acesta s-a separat târziu, probabil pe parcursul secolului al XIII-lea, de cel al capitlului. Capitlul deținea la finele aceluiași secol peste o duzină de sate sau părți de sate în comitatul Alba³⁴. Chiar dacă unele dintre ele au fost dobândite probabil pe parcursul veacului al XIII-lea, putem presupune pe bună dreptate că domeniul episcopiei de dinaintea separării de cel al capitlului era mult mai echilibrat decât o arată situația din 1246, anul primei mențiuni nominale a proprietăților episcopale³⁵. De altfel, domeniul din comitatul Cluj, folosit ca argument în sprijinul plasării centrului episcopiei în nordul Transilvaniei, nu era încă format la jumătatea secolului al XIII-lea, după cum reiese din documentul citat.

Unii autori au susținut ideea conform căreia Alba Iulia ar fi fost primul centru al episcopiei Transilvaniei. În sprijinul tezei s-a afirmat că descoperirile de secol XI care pot fi atribuite maghiarilor sunt mai dese pe valea Mureșului decât pe cea a Someșului sau în zona Meseșului. István Bóna aprecia chiar că această din urmă cale de acces spre Transilvania ar fi început să fie utilizată doar din secolul al XI-lea, în timp ce pe valea Mureșului ar exista numeroase morminte de descălecători cu obiecte arhaice³⁶. Același autor accepta ca primă apariția unui episcop transilvănean menționarea la Liège a episcopului *Bellegradiensis*, Franco, care apare și în documentele interne ale epocii³⁷. În opinia sa, la începutul existenței lor, atât puterea laică, cât și cea bisericească din Transilvania ar fi rezidat la Alba Iulia, extinzându-și treptat autoritatea spre nord, est și sud-vest.

³² Dincă, *Instituția*, p. 284.

³³ Matthew Palmer, *A Tendentious Plan. Towards a Better Understanding of Saint Michael's Kolozsvár*, în *Acta Historiae Artium Hungaricae*, 38, 1998, p. 6.

³⁴ *Eokm*, I, nr. 589 (1299): Gârbova, Mirăslău, Copand, Gâmbaș, Băcăinți, Keretruk, Buzd, Bărăbant, *Regulusthelke*, Micești, Feneș, Bucerdea, Oiejdea.

³⁵ *Eokm*, I, nr. 201 (1246): Alba Iulia (comitatul Alba), Herina, Byolokol (comitatul Dăbâca), Gilău (comitatul Cluj), Zalău și Tășnad (comitatul Solnoc)

³⁶ Bóna, *Erdély*, p. 80-81.

³⁷ *Ibidem*, p. 87-88.

Deși am unele rezerve privind atribuirea etnică a unor descoperiri arheologice, iar episcopul Franco nu poate fi plasat cu certitudine la Alba Iulia, pe baza argumentelor de mai sus, consider că în stadiul actual al cercetărilor prima reședință a episcopilor Transilvaniei nu poate fi localizată decât la Alba Iulia. Totuși, am reținut încă de la începutul acestui capitol faptul că prima catedrală databilă cu certitudine de la Alba Iulia datează abia de la sfârșitul secolului al XI-lea sau de la începutul celui următor. Acest fapt vine să confirme ipoteza conform căreia întemeierea episcopiei ar fi fost un proces întins pe o durată de mai multe decenii. O altă posibilă explicație a construirii târzii a unui centru episcopal la Alba Iulia poate fi oferită de analiza denumirii diecezei.

3. *Denumirea și ritul diecezei Transilvaniei*

În Biserica latină majoritatea covârșitoare a episcopiiilor poartă numele orașului de reședință, fenomen observabil și în Ungaria secolului al XI-lea, unde episcopia Transilvaniei reprezintă singura excepție în acest sens. Denumirea neobișnuită a episcopiei transilvănene a fost interpretată de o parte a istoriografiei ca o dovadă acontinuității unei episcopii de rit răsăritean conduse de Hierotheos, în a doua jumătate a secolului al X-lea³⁸.

În Ungaria arpadiană au existat două arhiepiscopii, cu centrele la Esztergom și Kalocsa, iar acest fapt a fost explicat de unii autori prin funcționarea simultană a unei mitropolii de rit latin cu una de rit grec, aceasta din urmă venind în continuitatea episcopiei conduse de Hierotheos³⁹. Trebuie menționat faptul că sufraganii arhiepiscopului de Kalocsa au fost episcopii de Cenad, Oradea, Transilvania, Zagreb, Srem și Bosnia, deci, conform acestei teorii și episcopia Transilvaniei ar fi făcut parte inițial dintr-o structură ecleziastică de rit grec. Principalul susținător al acestei teze a fost István Baán, care a adus în sprijinul teoriei următoarele argumente: descoperirea unor sigilii ale episcopilor Tourkiei (Ungariei), datând din secolul al XI-lea; menționarea episcopilor Tourkiei în listele de ierarhi ale Imperiului bizantin; charta de fondare a mănăstirii bazilitane de la Veszprémvölgy, redactată inițial în limba greacă, care numea această mănăstire mitropolitană; mitropolia Tourkiei nu apare într-un document imperial de la 1020 care reglementa situația sufraganelor patriarhiei de la Ohrida, astfel, în opinia lui

³⁸ Vekov, *A keresztény*, p. 103.

³⁹ Kristó, *The Bishoprics*, p. 58.

Baán, această mitropolie nu putea fi una a turcilor vardarioți, ci se afla pe teritoriul Ungariei; căsătoria dinastică dintre prințul Emeric, fiul lui Ștefan cel Sfânt, și o prințesă bizantină.

În opinia lui Baán, mitropolia greacă de Kalocsa s-ar fi bazat pe tradiția de mai multe decenii a episcopiei lui Hierotheos și ar fi fost întemeiată în jurul anului 1018, în care este datat documentul de la Veszprémvölgy. Faptul că arhiepiscopul Georgius este atestat în compania papei Leon IX nu ar fi relevant pentru stabilirea ritului episcopului. Înlocuirea ierarhilor greci cu cei latini s-ar fi făcut în opinia aceluiași autor pe parcursul secolului al XII-lea⁴⁰.

Teza existenței unei mitropolii de rit oriental cu reședința la Kalocsa a mai fost susținută pe baza numeroaselor așezăminte monahale răsăritene din Ungaria arpadiană⁴¹. Patrociniul Sfântului Mihail, întâlnit la Veszprém și în Transilvania, ar fi legat, în opinia lui Gyula Kristó, de ritul oriental și de activitatea lui Sarolt, fiica lui Gyula și mama regelui Ștefan cel Sfânt⁴².

Dintre istoricii români care au susținut teoria lui István Baán se remarcă Șerban Turcuș, biograf al unuia dintre personajele-cheie ale creștinării poporului maghiar, Sfântul Gerard⁴³. El susține că menționarea capitlului în Legenda Sfântului Gerard ar fi un anacronism, explicabil prin redactarea târzie a legendei episcopului de Cenad. Totodată, istoricul amintit consideră că episcopia lui Gerard ar fi continuatoarea unei eparhii de rit oriental din vremea conducătorului Ahtum (ante 1028), ipoteză demonstrată

⁴⁰ István Baán, *The Metropolitanate of Tourkia. The Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages*, în Günter Prinzing, Maciej Salamon, ed., *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zur eine table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen, 1996*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1999, p. 45-54.

⁴¹ Ioan Aurel Pop, *Between Rome and Constantinople. The Religious Structure of Medieval Hungary (13–14 Centuries)*, în Ovidiu Ghitta, Maria Crăciun, ed., *Church and Society in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca, European Studies Foundation Publishing House, 1998, p. 117.

⁴² Kristó, *The Bishoprics*, p. 58-59.

⁴³ Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și ierarhia ecleziastică a românilor în secolul XIII. Perspectiva ecclesiologică și misionară*, în Avram Andea, ed., *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 260; Răzvan Theodorescu, *Orientul din Ungaria*, în Ioan Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite, ed., *Sfântul Ierotei, episcop de Alba Iulia (sec. X)*, Alba Iulia, Reîntregirea, 2010, p. 46.

în opinia sa de mutarea pașnică a monahilor greci de la Morisena la Oroszlámos. Șerban Turcuș mai aduce în sprijinul teoriei sale faptul că toate mențiunile referitoare la schismaticii din regatul Ungariei au legătură cu aria de jurisdicție a arhiepiscopiei de Kalocsa. Gerard însuși pare a fi în viziunea sa un personaj cosmopolit, care ar fi practicat biritualismul⁴⁴.

În monografia sa referitoare la arhiepiscopia de Kalocsa, László Koszta combătea atât ideea conform căreia aceasta ar fi fost o mitropolie distinctă în secolul al XI-lea, cât și teoria ritului oriental al acestei eparhii. El se baza pe următoarele argumente: pecetea episcopale bizantine aparținând unor ierarhi ai *Tourkiei* s-ar putea referi la episcopii turcilor vardarioți (ele provin de pe teritoriul bizantin, sau din locuri necunoscute); printre sfinții reprezentați pe aceste peceti nu îl întâlnim pe Sfântul Pavel, patronul arhiepiscopiei de Kalocsa; *Notitia episcoporum*, izvor publicat în anul 1981, care vorbește despre un mitropolit al *Tourkiei*, consemnează probabil doar un deziderat de drept al bisericii bizantine, bazat pe antecedentul episcopiei lui Hierotheos; nu se cunoaște niciun mitropolit grec al *Tourkiei* care să fi fost menționat după 1028; documentul de fondare al mănăstirii de la Veszprémvölgy este singurul document în limba greacă din Ungaria medievală, și acesta a trebuit să fie tradus în latină cu ocazia transcrierii de la începutul secolului al XII-lea; atât catedrala de la Kalocsa, cât și cea de la Alba Iulia au planuri în formă de cruce latină; fondarea episcopiei de Cenad a fost urmată de mutarea călugărilor bazilitani din centrul acesteia la Oroszlámos; celor șapte mănăstiri bazilitane fondate în secolul al XI-lea le corespund 27 de mănăstiri benedictine din aceeași perioadă; biserica orientală ar fi avut, în opinia sa, un rol doar în viața monahală, nu și în ierarhia episcopală, constituită ca o *Eigenkirche* a regalității; dintre toți ierarhii episcopilor de Kalocsa, Cenad, Oradea și Transilvania din secolele XI-XII, unul singur are un nume grec: arhiepiscopul Georgius de Kalocsa, despre care se știe că a participat la o celebrare liturgică în Lotharingia alături de papa Leon IX; nu se cunosc informații despre un control bizantin asupra arhiepiscopiei de Kalocsa, comparabil cu cel exercitat asupra mitropoliilor Kievului și Ohridei;

⁴⁴ Turcuș, *Sfântul Gerard*, p. 116-119. Argumentele lui I. Baán și S. Turcuș sunt repetate de Mihai-Răzvan Neagu într-un studiu apărut recent: *Estul Ungariei, zonă cu puternice rădăcini confesionale constantinopolitane*, în Idem, *Episcopi și episcopii în estul Ungariei medievale: tipologii episcopale în diecezele de Transilvania, Oradea și Cenad în Evul Mediu*, Cluj-Napoca, Mega, 2016, p. 11-30.

concepția centralizatoare a lui Ștefan cel Sfânt nu putea să tolereze imixtiunea împăratului bizantin prin intermediul unei mitropolii răsăritene; la sfârșitul deceniului III al secolului XI, relațiile bizantino-maghiare erau destul de încordate; căsătoria dinastică dintre Emeric și prințesa bizantină nu ar fi mai presus de orice îndoială, există și opinii conform cărora soția lui Emeric ar fi fost o prințesă croată; capitlurile, instituții nespecifice mediului ecleziastic bizantin, sunt atestate din secolul al XI-lea la Cenad și din prima jumătate a secolului al XII-lea la Oradea; la sinodul de la Strigoniu, de la sfârșitul secolului al XI-lea, arhiepiscopul Strigoniului a participat însoțit de cei 10 sufragani ai săi, adică și de arhiepiscopul de Kalocsa; la începutul secolului al XIII-lea, regele Emeric, dorind să întemeieze o episcopie care să reunească mănăstirile grecești, nu amintește recenta desființare a mitropoliei răsăritene⁴⁵.

Până la formularea unor argumente convingătoare în sens contrar, sunt nevoit să consider că episcopia Transilvaniei, la fel ca toate celelalte episcopii fondate în Ungaria începând cu secolul al XI-lea, a fost de la începutul funcționării sale efective (cel târziu sfârșitul secolului al XI-lea) o dieceză de rit latin. Argumentele decisive în opinia mea sunt: cvasiinexistența documentelor în limba greacă pe teritoriul Ungariei medievale, menționarea timpurie a capitlului de la Oradea, care arată că nici la Cenad nu avem de-a face cu un anacronism, mutarea călugărilor bazilitani din viitorul centru episcopal de la Cenad, tradiția primirii coroanei regale a Ungariei de la papa Silvestru al II-lea, participarea arhiepiscopului Georgius de Kalocsa la o liturghie pontificală și prezența legatului pontifical Azo în Ungaria în contextul stabilirii hotarelor episcopiei de Pécs; nu în ultimul rând, participarea arhiepiscopului de Kalocsa la un sinod în calitate de sufragan al ierarhului de la Esztergom arată că teza conform căreia ar fi existat două mitropolii în Ungaria secolului al XI-lea nu are nicio acoperire. Celelalte episcopii maghiare considerate a fi de rit grec în diverse construcții istoriografice (Kalocsa, Oradea, Cenad, Veszprém) poartă denumirile orașelor de reședință, prin urmare, denumirea diecezei Transilvaniei nu poate fi explicată prin continuitatea unei episcopii de rit grec.

⁴⁵ László Koszta, *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*, Pécs, s.n., 2013, p. 23-31; vezi și Idem, *Byzantine Archiepiscopal Ecclesiastical system in Hungary?*, în *Acta Universitatis Szegediensis. Opuscula Byzantina*, 11, 2014, p. 127-143.

Denumirea episcopiei Transilvaniei a mai fost explicată prin ipoteza conform căreia viitorul centru al eparhiei, Alba Iulia, s-ar fi aflat încă sub stăpânirea lui Gyula în momentul fondării instituției⁴⁶. Însă, această teză nu este susținută de niciun argument și ca atare nu poate fi luată în considerare.

O altă teorie referitoare la această chestiune susține că în Transilvania ar fi existat inițial o episcopie misionară fără o reședință stabilă și implicit cu un număr scăzut de credincioși⁴⁷. Argumentul acestei teorii este oferit de analogia cu episcopia Moraviei, devenită în 1063, odată cu înființarea unei reședințe stabile, episcopia de Olomouc⁴⁸. Ipoteza merită reținută, deoarece analogia din Moravia este una aproape contemporană, în plus, în intervalul 1071-1081 există, după cum spuneam, mențiunea unui *episcopus Bellegradiensis*, care nu poate fi plasat, însă, cu certitudine la Alba Iulia. Ea ar oferi o explicație în plus pentru construirea târzie a primei catedrale aici.

În stadiul actual al cercetării, nu se poate preciza cu certitudine motivul revenirii la denumirea de episcopie a Transilvaniei. O ipoteză formulată cu câteva decenii în urmă sugerează o influență din partea voievodatului. La câțiva ani după apariția lui Franco, *episcopus Bellegradiensis*, un anume Mercurius este menționat cu titlul de *comes Bellegrate* (1097), pentru ca apoi să devină *princeps Ultrasilvanus*⁴⁹. Această teorie trebuie privită, însă, cu anumite rezerve, deoarece lectura numelui din primul izvor ar fi incertă, iar narațiunea s-ar referi la Alba Maris (Biograd na Moru)⁵⁰.

Considerații finale

În stadiul actual al cercetării, se pot formula următoarele observații:

1. Întemeierea episcopiei Transilvaniei pare să fi fost un proces de durată, inițiat de Ștefan cel Sfânt în jurul anului 1003 și definitivat în vremea lui Ladislau cel Sfânt și Coloman Cărturarul, atunci când a fost construit

⁴⁶ Lestyán, *A gyulafehérvári*, p. 6.

⁴⁷ Dincă, *Instituția*, p. 43; László Koszta, prelegere referitoare la întemeierea episcopiei Transilvaniei, 2012. Ideile referitoare la episcopia Transilvaniei nu au fost publicate din cauza trecerii premature în neființă a autorului.

⁴⁸ Dincă, *Instituția*, p. 43.

⁴⁹ Bóna, *Erdély*, p. 87-88.

⁵⁰ Gaufredo Malaterra, *De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardii ducis fratris eius*, liber IV, caput XXV, <http://www.thelatinlibrary.com/malaterra4.html> (accesat în 5.11.2017) – *Vincurius, comes Bellegratae*. Mulțumesc doamnei Maria Roșu pentru informațiile legate de acest personaj.

centrul episcopal de la Alba Iulia și au fost menționați primii ierarhi transilvăneni (A. Dincă). Din păcate, evenimentele din cea mai mare parte a veacului al XI-lea nu pot fi reconstituite în lipsa surselor, astfel nu știm dacă avem de-a face cu un proces continuu de consolidare a episcopiei sau dacă acesta a fost întrerupt și reluat spre sfârșitul secolului menționat.

2. Nu putem formula o concluzie certă privitoare la originea denumirii episcopiei și este posibil ca inițial eparhia să fi fost una cu caracter misionar, fără o reședință stabilă (A. Dincă).

3. Concluzia de mai sus este întărită de faptul că primul centru stabil al episcopiei pare să fi devenit Alba Iulia, iar prima catedrală databilă cu certitudine provine abia de la cumpăna secolelor XI-XII (I. Bóna, G. Entz). În nordul diecezei nu poate fi identificată nicio reședință episcopală mai timpurie.

4. Dotația inițială a episcopiei transilvănene cuprindea posesiuni din mai multe regiuni ale diecezei, iar comitatul Alba pare să fi fost mai bine reprezentat decât o arată situația de la jumătatea secolului al XIII-lea.

5. Nu există niciun argument solid care să susțină existența unei ierarhii de rit oriental în Ungaria secolelor XI-XII, astfel și episcopia Transilvaniei pare să fi fost o dieceză de rit latin din momentul întemeierii sale (L. Koszta).

Evident, concluziile de mai sus pot fi nuanțate sau chiar modificate substanțial de noi rezultate ale cercetărilor arheologice, de noi interpretări convingătoare ale surselor de orice fel sau de studiul aprofundat al analogiilor din Europa Centrală, în general, și din regatul maghiar în special.

MIHAI KOVÁCS
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

THE FOUNDATION OF THE BISHOPRIC OF TRANSYLVANIA:
A HISTORIOGRAPHICAL ANALYSIS

Abstract

This paper aims to verify the scholarly theories concerning the foundation of the medieval bishopric of Transylvania. It concentrates on three main issues: the time of foundation, the connection between the original residence of the bishops and their

first properties, and the origin of the bishopric's unusual name, which could be explained by a Greek Oriental tradition, according to some scholars.

The foundation of the bishopric could eventually have been a long-lasting process, initiated by King Saint Stephen of Hungary in the first years of the eleventh century and finalized at the end of the same, or at the beginning of the following century, when the first cathedral of Alba Iulia (Gyulafehérvár, Weissenburg) was built and the first known Transylvanian bishop was mentioned. Because of the lack of sources, we don't know if this process was a continuous one or not.

There is no evidence for placing the first residence of the bishopric elsewhere than in Alba Iulia. The first certainly datable cathedral in Alba Iulia is not earlier than the end of the eleventh century, so it seems that initially in Transylvania a missionary bishopric functioned without a constant residence. This theory explains also the name of the bishopric. There is no evidence that a diocese of Greek rite existed in eleventh-century Transylvania.

Keywords: Bishopric of Transylvania, Gyulafehérvár, Alba Iulia, King Saint Stephen of Hungary, historiography.